

KORXONALARDA TO'G'RIDAN-TO'G'RI TANNARX VA BILVOSITA TANNARXNING QO'LLANILISHI.

Murodova Istat Miraliyevna

SAMISI Baholash ishi yonalishi-322

4 kurs sirtqi

Boshqaruv xisobi fanidan

Ustoz Xudaynazarova.D.G

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqola korxonalarning samaradorligini va rentabelligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishning fundamental jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Xususan, korxonalarda to'g'ridan-to'g'ri tannarx (Direct Costing) va bilvosita tannarx (Absorption Costing) usullarining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilish mexanizmlari, afzalliklari, kamchiliklari hamda ularning boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ta'siri chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida har ikki usulning moliyaviy hisobotlarga, xususan, zaxiralarni baholash va foydani aniqlashga ta'siri solishtirma tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Tannarx, To'g'ridan-to'g'ri tannarx, Bilvosita tannarx, O'zgaruvchan xarajatlar, Doimiy xarajatlar, Xarajatlarni taqsimlash, Qaror qabul qilish, Rentabellik.

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья посвящена исследованию фундаментальных аспектов формирования себестоимости продукции, имеющих важное значение для повышения эффективности и рентабельности предприятий. В частности, подробно анализируются теоретические основы, механизмы практического применения, преимущества и недостатки методов директ-костинга и абсорбционного калькуляций себестоимости на предприятиях, а также их

влияние на принятие управленческих решений. В рамках исследования проводится сравнительный анализ влияния обоих методов на финансовую отчетность, в частности, на оценку резервов и определение прибыли.

Ключевые слова: Калькуляция себестоимости, Директ-костинг, Косвенный калькуляция себестоимости, Переменные затраты, Постоянные затраты, Распределение затрат, Принятие решений, Рентабельность.

Abstract

This scientific article is devoted to the study of the fundamental aspects of the formation of production costs, which are important in increasing the efficiency and profitability of enterprises. In particular, the theoretical foundations, practical application mechanisms, advantages, disadvantages of the Direct Costing and Absorption Costing methods in enterprises, as well as their impact on making management decisions, are deeply analyzed. Within the framework of the study, the impact of both methods on financial statements, in particular, on the assessment of reserves and the determination of profit, is comparatively analyzed.

Keywords: Costing, Direct costing, Indirect costing, Variable costs, Fixed costs, Cost allocation, Decision making, Profitability.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotidagi globallashuv va raqobatning kuchayib borishi sharoitida, har qanday korxonaning bozor talablariga moslashuvchanligi va uzoq muddatli barqarorligi bevosita ishlab chiqarish tannarxini samarali boshqara olishiga bog'liqdir. Tannarx – bu mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqarishga sarflangan barcha xarajatlarning puldagi ifodasi bo'lib, u korxona faoliyatining asosiy moliyaviy ko'rsatkichi hisoblanadi. Tannarxni to'g'ri hisoblash nafaqat mahsulotlarga narx belgilash, balki zaxiralarni baholash, budjetlashtirish, rentabellikni tahlil qilish va eng

muhimi – ratsional boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun fundamental ahamiyatga ega.¹

To'g'ridan-to'g'ri tannarx hisobi tizimi faqatgina o'zgaruvchan xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritishni nazarda tutadi, doimiy ishlab chiqarish xarajatlari esa davr xarajatlari sifatida hisobdan chiqariladi. Aksincha, bilvosita tannarx hisobi tizimi barcha ishlab chiqarish xarajatlarini, ya'ni ham o'zgaruvchan, ham doimiy xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritadi. Ushbu ikki usulning qo'llanilishi turli moliyaviy natijalarga olib kelishi, ayniqsa, ishlab chiqarish hajmi sotish hajmidan farq qilgan hollarda, foydani aniqlash va zaxiralarni baholashda sezilarli farqlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun, korxona rahbariyati qaysi usulni qo'llashni tanlashda uning boshqaruv qarorlari va moliyaviy hisobotlar uchun potensial ta'sirini chuqur anglab yetishi zarur. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi har ikki tannarx hisobi usulining farqlarini, ularning afzallik va kamchiliklarini ochib berish hamda ularning O'zbekiston korxonalari amaliyotida qo'llanilish samaradorligini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotlar Tahlili

Tannarx hisobi usullari bo'yicha ilmiy izlanishlar uzoq va boy tarixga ega bo'lib, buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining muhim qismini tashkil etadi. Dastlab, barcha ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot tannarxiga kiritishni nazarda tutuvchi bilvosita tannarx (Absorption Costing) an'anaviy va umumiy qabul qilingan hisob usuli sifatida hukmronlik qilgan. Bu usulning nazariy asoslari *Genri R. Xetfild* (Henry R. Hatfield) va *Vilyam A. Paton* (William A. Paton) kabi klassik buxgalteriya olimlarining ishlarida chuqur aks ettirilgan. Ular barcha ishlab chiqarish xarajatlari, jumladan, doimiy xarajatlar ham mahsulotni yaratish jarayonining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaganlar.

¹ Horngren, Charles T. — *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* — Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 14-nashr, 2012, 105–112 betlar.

Ammo, XX asr o'rtalariga kelib, korxona ichidagi qaror qabul qilish jarayonlarida tannarxning ahamiyati oshishi bilan, to'g'ridan-to'g'ri tannarx (Direct Costing) yoki *Marginal Costing* usuli rivojlandi. Ushbu usulning eng muhim tarafdorlaridan biri *Jonatan N. Xarris* (Jonathan N. Harris) bo'lib, u faqat o'zgaruvchan xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritish orqali boshqaruv uchun qulayroq va aniqroq ma'lumot olish mumkinligini isbotlagan. Xususan, bu usul foydani hisoblashda doimiy xarajatlarning ta'sirini yo'qotadi, bu esa menejerlarga mahsulotning marjinal rentabelligini (marginal profitability) tahlil qilishga imkon beradi. *Charlz T. Xorngren* (Charles T. Horngren) o'zining fundamental asarlarida har ikki usulni batafsil solishtirib, to'g'ridan-to'g'ri tannarxning narx belgilash va ishlab chiqarish hajmi bo'yicha qarorlar qabul qilishdagi ustunligini ko'rsatgan. Shuningdek, *Robert S. Kaplan* (Robert S. Kaplan) va *Devid P. Norton* (David P. Norton) tomonidan ilgari surilgan Faoliyatga asoslangan tannarx (Activity-Based Costing - ABC) usuli bilvosita xarajatlarni ancha aniq taqsimlash mexanizmlarini taklif qilib, tannarx hisobi nazariyasini yanada rivojlantirdi.

O'zbekiston iqtisodiy adabiyotlarida ham ushbu mavzu keng yoritilgan. *Q. B. O'roqov*, *A. T. Ubaydullayev* kabi mahalliy olimlarning ishlarida tannarxni shakllantirish, xarajatlarni klassifikatsiyalash va hisobga olishning milliy amaliyotga tatbiq etish masalalari atroflicha o'rganilgan. Ularning tadqiqotlari bilvosita tannarxning buxgalteriya hisobi standartlarida (Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari - MHXS) ustuvorligi saqlanib qolayotganini, ammo boshqaruv hisobida to'g'ridan-to'g'ri tannarxning ahamiyati ortib borayotganini ko'rsatadi.²

Metodologiya

Ushbu maqolani tayyorlashda ilmiy bilishning quyidagi asosiy usullaridan foydalanildi:

² O'roqov, Q. B. — *Boshqaruv hisobi: O'quv qo'llanma* — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019, 155–170 betlar.

Solishtirma tahlil (Comparative Analysis): To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tannarx hisobi usullarining asosiy farqlari, ularning zaxiralarni baholash va foydani aniqlashga ta'siri solishtirildi.

Mantiqiy umumlashtirish (Logical Generalization): Olingan nazariy va amaliy ma'lumotlar asosida har bir usulning boshqaruv qarorlari uchun afzalliklari va kamchiliklari bo'yicha umumiy xulosalar shakllantirildi.

Tizimli yondashuv (Systematic Approach): Tannarxni shakllantirish jarayoni xarajatlarni klassifikatsiyalashdan tortib, to moliyaviy natijalarni shakllantirishgacha bo'lgan bir butun tizim sifatida o'rganildi.

Empirik modellashtirish (Empirical Modeling): Maqolaning Muhokama va Natijalar bo'limida real korxona sharoitlariga yaqinlashtirilgan shartli misol asosida ikkala usulda ham moliyaviy natijalar (foyda) qanday shakllanishini ko'rsatuvchi hisob-kitoblar va jadvallar tuzildi. Ushbu modellashtirish miqdoriy usul hisoblanib, nazariy farqlarni amaliy ko'rsatkichlar orqali asoslashga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tannarxni hisoblashda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita usullarni qo'llash amaliyotda sezilarli farqlarga olib keladi. Bu farq ayniqsa ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi sotilgan mahsulot hajmiga teng bo'lmagan davrlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bilvosita tannarx tizimi MHXS (Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari) talablariga muvofiq keladi, chunki unda doimiy ishlab chiqarish xarajatlari zaxira tannarxiga kiritiladi, bu esa aktivlar qiymatini oshiradi. Boshqa tomondan, to'g'ridan-to'g'ri tannarx tizimi asosan ichki boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun qulay bo'lib, u "xarajat-hajm-foyda" (Cost-Volume-Profit, CVP) tahlilini osonlashtiradi va menejerlarga mahsulot assortimentini optimallashtirish, narx belgilash va maxsus

buyurtmalar bo'yicha qarorlar qabul qilishda bevosita marjinal foyda ma'lumotini taqdim etadi.³

Jadval 1: Tannarx Hisobi Usullarida Zaxiralarni Baholash

Ko'rsatkich	To'g'ridan-to'g'ri Tannarx (Direct Costing)	Bilvosita Tannarx (Absorption Costing)	Farq (B - T)
Birlik tannarxi (Ishl. xarajatlari)			
O'zgaruvchan Ishl. xar.	20,000 so'm	20,000 so'm	0 so'm
Doimiy Ishl. xar. (Birlik ulushi)	0 so'm	12,000 so'm	12,000 so'm
Jami birlik tannarxi	20,000 so'm	32,000 so'm	12,000 so'm

Natija tahlili: Jadval 1 ko'rsatkichlariga ko'ra, bilvosita tannarx usuli bo'yicha zaxira qiymati (64,000,000 so'm) to'g'ridan-to'g'ri tannarx usuliga nisbatan sezilarli darajada (24,000,000 so'mga) yuqori baholangan. Bu farq tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot zaxiralari qiymatiga kiritilgan doimiy ishlab chiqarish xarajatlarining $(2,000 \text{ birlik} \times 12,000 \text{ so'm/birlik} = 24,000,000 \text{ so'm})$ summasi hisobiga yuzaga kelgan. Zaxira aktivlari yuqori baholanganligi sababli, bilvosita tannarxda ushbu xarajatlarning bir qismi balansda qoldiriladi va foyda yuqori ko'rinadi.

Jadval 2: Foydani Hisoblash (Daromad to'g'risidagi hisobot)

³ Ubaydullayev, A. T. — *Korxona iqtisodiyoti va buxgalteriya hisobi* — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021, 88–95 betlar.

Ko'rsatkich	To'g'ridan-to'g'ri Tannarx (Direct Costing)	Bilvosita Tannarx (Absorption Costing)
Daromad (8,000 birlik $\times$ 50,000)	400,000,000 so'm	400,000,000 so'm
Sotilgan mahsulotning tannarxi (SMT)		
(8,000 birlik $\times$ 20,000)	160,000,000 so'm	-
(8,000 birlik $\times$ 32,000)	-	256,000,000 so'm
Yalpi foyda (Daromad - SMT)	240,000,000 so'm (Marjinal daromad)	144,000,000 so'm (Yalpi foyda)

Natija tahlili: Ushbu misolda ishlab chiqarish (10,000 birlik) sotish (8,000 birlik) hajmiga nisbatan yuqori bo'lgani uchun, bilvosita tannarx usuli bo'yicha aniqlangan sof foyda (74,000,000 so'm) to'g'ridan-to'g'ri tannarx usuliga nisbatan 24,000,000 so'mga yuqori chiqdi. Bu farq aynan sotilmagan 2,000 birlik zaxirasiga kiritilgan doimiy ishlab chiqarish xarajatlari summasiga teng bo'ldi. Bilvosita tannarxda bu xarajatlar sotilgan mahsulot tannarxidan olinmasdan, aktiv (zaxira) sifatida balansda qolgan, natijada davr foydasi oshgan.

Muhokama: Boshqaruv nuqtai nazaridan, to'g'ridan-to'g'ri tannarx (50,000,000 so'm foyda) usulidagi natija ko'proq realistikdir, chunki u barcha davr xarajatlarini (jumladan, 120,000,000 so'm doimiy ishlab chiqarish xarajatlarini) joriy davrda daromadga qarshi qo'yadi. Bu menejerlarga ishlab chiqarish hajmini oshirish foydani oshirishini ko'rsatadigan bilvosita tannarxning "motivatsiya xatosi"dan qochishga yordam beradi. Ya'ni, bilvosita tannarxda yuqori ishlab chiqarish hajmi (lekin sotuv yo'q) zaxira yaratish orqali foydani sun'iy oshirishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri tannarx esa foydani faqat sotish hajmiga bog'lab, to'g'ri boshqaruv qarorlari

uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun, qaror qabul qilishda to'g'ridan-to'g'ri tannarx ma'lumotlaridan, tashqi hisobotlar uchun esa bilvosita tannarx ma'lumotlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Tannarxni shakllantirish korxona moliyaviy barqarorligi va strategik rejalashtirishning kalit omili hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, to'g'ridan-to'g'ri tannarx (Direct Costing) va bilvosita tannarx (Absorption Costing) usullarining har biri o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega bo'lib, ular korxona ichidagi qarorlarni qabul qilish va tashqi moliyaviy hisobotlarni tuzishda turlicha rol o'ynaydi. Bilvosita tannarx tizimi Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (MHXS) talablariga to'liq javob beradi, chunki u doimiy ishlab chiqarish xarajatlarini zaxiralar qiymatiga kiritish orqali aktivlarning yanada aniqroq (to'liq xarajatlar asosida) baholanishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hajmi sotish hajmidan yuqori bo'lgan davrlarda bu usul foydani sun'iy ravishda oshirishga olib kelishi mumkin, bu esa menejerlarni bozor talabiga mos kelmaydigan darajada ko'p mahsulot ishlab chiqarishga undashi mumkin. Shunday qilib, bilvosita tannarx tashqi manfaatdor tomonlar (investorlar, soliq organlari) uchun mo'ljallangan hisobotlarda ustuvor hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy korxonalar o'zlarining raqobatbardoshligini oshirish va barqaror o'sishni ta'minlash maqsadida ikki usulning gibril tizimini qo'llashlari eng maqbul yechimdir. Ya'ni, tashqi moliyaviy hisobotlar uchun Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari talablariga mos keluvchi bilvosita tannarxni qo'llash, ichki boshqaruv va strategik qarorlar qabul qilishda esa to'g'ridan-to'g'ri tannarx ma'lumotlari (marjinal daromad, o'zgaruvchan xarajatlar) asosida tahlil olib borish korxonaning samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Korxona rahbariyati tannarx hisobi usullarini tanlashda ularning moliyaviy natijaga, narx siyosatiga va xodimlarning motivatsiyasiga ko'rsatadigan ta'sirini chuqur o'rganishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Horngren, Charles T. — *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* — Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 14-nashr, 2012, 105–112 betlar.
2. Kaplan, Robert S.; Norton, David P. — *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action* — Boston: Harvard Business School Press, 1996, 210–225 betlar.
3. Wong, J. — *Direct Costing vs. Absorption Costing: A Comparison of Managerial Decisions* — Journal of Accounting and Finance, Nyu-York: Academy of Business Research, jild 5, № 2, 2015, 45–58 betlar.
4. O‘roqov, Q. B. — *Boshqaruv hisobi: O‘quv qo‘llanma* — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019, 155–170 betlar.
5. Ubaydullayev, A. T. — *Korxona iqtisodiyoti va buxgalteriya hisobi* — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021, 88–95 betlar.